

Prírodné a kultúrne aspekty krajiny a jej potenciál

T. Hrnčiarová: Natural and Cultural Aspects of Landscape and its Potential. Život. Prostr., Vol. 38, No. 2, 61 – 65, 2004.

Cultural aspects of the landscape can be comprehended as material reality that is the result of permanent influence of man and his activities on natural components. In Slovakia 3 degrees of landscape changes can be noticed: landscape changed very intensively, medium intensively to less intensively. Conservation of cultural landscape as a complex ought to become one of the priorities of each state. Up to now there have carried over the historical landscape structures with traditional management, that are very valuable not only from national but also international viewpoint (traditional winegrowing, agricultural landscape, mining landscape, landscape with different forms of settlement, buildings etc.). It is necessary to identify and focus on the localities with conserved traditional forms of management and historical landscape structures reflecting particular stages of social development. Historical landscape structures are very vulnerable, and furthermore the proper legislation absents. It is necessary to elaborate the typology of cultural landscape, to map and evaluate the Slovak historical landscape structures existing to date. Cultural and natural landscape elements are overlapped in them, so they form an inseparable complex from the aspect of landscape architecture.

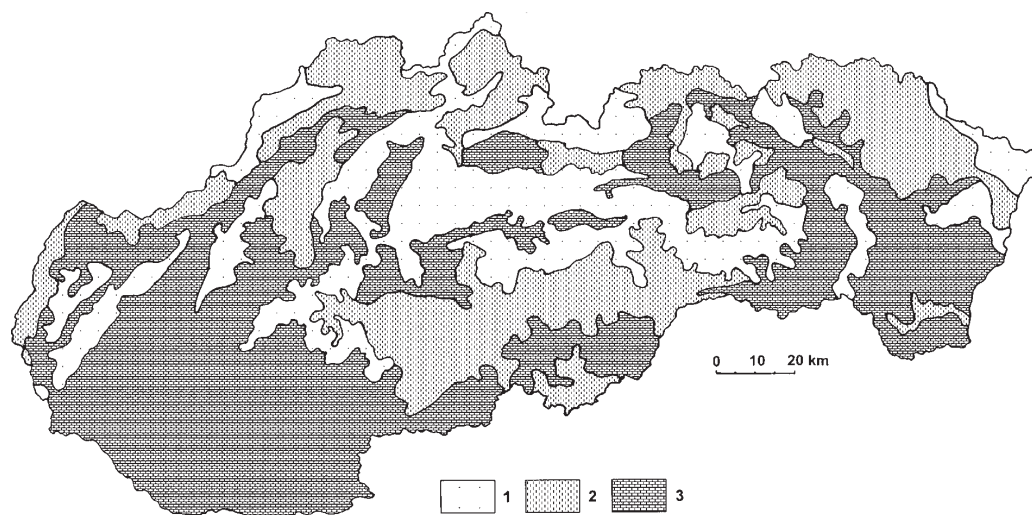
Krajina je územný systém, v ktorom je človek prostredníctvom svojich aktivít v interakcii s prírodnými podmienkami a zdrojmi, oni vytvárajú predpoklady na existenciu organizmov a ľudskej spoločnosti. Často sa o krajine pretvorenej človekom počas historického vývoja hovorí ako o kultúrnej krajine. Každé historické obdobie jej vtlačilo špecifickú pečať, preto sú aj vytvorené fenomény kultúrnej krajiny rôzne. Kultúrnu krajinu možno chápať ako hmotnú realitu, ktorá je výsledkom neustáleho spolupôsobenia človeka a jeho aktivít na prírodnú krajinu. Na území Slovenska možno pozorovať 3 stupne premeny krajiny (obr. 1):

- *krajina málo premenená* (nízky poľnohospodársky potenciál, vysoký ekososozologický potenciál a nízky kultúrnohistorický potenciál),
- *krajina stredne silno premenená* (stredne vysoký až nízky poľnohospodársky potenciál, stredne vysoký ekososozologický potenciál a vysoký kultúrnohistorický potenciál),

- *krajina veľmi silno premenená* (vysoký poľnohospodársky potenciál, nízky ekososozologický potenciál a stredne vysoký kultúrnohistorický potenciál).

Platná legislatíva striktno odlišuje *kultúrne pamiatky*, ktoré sú vyhlásené podľa zákona č. 49/2002 Z. z. o pamiatkovom fonde od *chránených území prírody* vyhlásených podľa zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny. Napriek tomu, že oba zákony vychádzajú z rezortného chápania výnimočných a neopakovateľných území, nevyhli sa určitému prekrytiu. K zachovaniu rozmanitosti podmienok a foriem života na Zemi významnou mierou prispieva aj Dohovor o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva (Paríž, 1972). Špecifikuje svetové dedičstvo aj pre tie regióny – krajiny, ktorých kultúrne dedičstvo nezapadá do rámca klasického chápania týchto hodnôt (Dvořáková, Husovská, 2000).

Na základe platnej legislatívy možno na území Slovenska vyčleniť nasledujúce kategórie, v ktorých sa prelínajú prvky prírodnej i kultúrnej krajiny:

1. Poľnohospodársko-ekozozologicko-kultúrnohistorický potenciál krajiny:

1 – nízky poľnohospodársky potenciál, vysoký ekozozologický potenciál a nízky kultúrnohistorický potenciál (územie poľnohospodársky takmer nevyužívané, ojedinele na lúčno-pasienkové hospodárenie; takmer bez sídel, len s rekreačnými centrami; prevažujú chránené územia prírody veľkoplošného charakteru; malé zastúpenie chránených území pamiatkového fondu architektonického charakteru aj historických krajinných štruktúr); **2** – stredne vysoký až nízky poľnohospodársky potenciál, stredne vysoký ekozozologický potenciál a vysoký kultúrnohistorický potenciál (územie poľnohospodársky prevažne extenzívne využívané s prevahou lúčno-pasienkového hospodárenia so stredným až malým zastúpením ornej pôdy; ojedinele väčšie centrá a typické rozptýlené osídlenie; chránené územia prírody veľkoplošného aj maloplošného charakteru a zastúpenie rozsiahlych lesných komplexov aj bez ochrany prírody; chránené územia pamiatkového fondu zastúpené hlavne sakrálnymi pamiatkami, najväčšie zastúpenie tradičných historických krajinných štruktúr); **3** – vysoký poľnohospodársky potenciál, nízky ekozozologický potenciál a stredne vysoký kultúrnohistorický potenciál (územie poľnohospodársky intenzívne využívané s prevahou ornej pôdy, vysoká koncentrácia sídel a priemyselných objektov; chránené územia prírody málo zastúpené, prevažne maloplošného charakteru, bez rozsiahlych lesných komplexov; chránené územia pamiatkového fondu koncentrované hlavne v mestách s prevahou architektonických pamiatok, historické krajinné štruktúry ojedinele, len ako súčasť vinohradníckej krajiny).

Zdroj: Atlas krajiny Slovenskej republiky, 2002

- *Pamiatky historickej vegetácie* (aleje, arboréta, cintoríny, mestské parky, parky, okrasné záhrady) – vyhlásené podľa zákona č. 49/2002 Z. z., ale zahŕňajú hodnoty prírodného i kultúrnohistorického charakteru.
- *Chránené areály* (arboréta, botanické a iné záhrady, parky) a chránené stromy – vyhlásené podľa zákona č. 543/2002 Z. z., ale zahŕňajú aj hodnoty kultúrnohistorického charakteru.
- *Lokality zapísané do Zoznamu svetového dedičstva UNESCO*. Na Slovensku sú to 3 lokality s hodnotami kultúrnohistorického i prírodného charakteru: Spišský hrad s okolitými kultúrnymi pamiatkami (Spišská Kapitula, Spišské Podhradie a kostol sv. Ducha v Žehre), ďalej Banská Štiavnica s technickými pamiatkami okolia (banské mesto s rôznorodými technickými a inými pamiatkami, a hlavne 23 vodných nádrží – tajchov) a Pamiatková rezervácia ľudovej

architektúry Vlkolínec (drevené zrubové obytné domy s charakteristickými úzkymi pásmi polí a lúkami so senníkmi). Lokalita Bardejov, mestská pamiatková rezervácia s ochranným pásmom, charakteristická prevahou kultúrnohistorických hodnôt a jaskyne Aggteleckého krasu a Slovenského krasu, ktoré tvoria jaskynnú sústavu na území Slovenska a Maďarska, spolu s Ochtinskou aragonitovou jaskyňou a Dobšinskou ľadovou jaskyňou patria k lokalitám s prevahou prírodných hodnôt.

Pozitívum takto vymedzených pamiatok a chránených areálov je v tom, že zároveň prezentujú spätosť s históriou i ekologické, krajinárske a estetické hodnoty územia. Sú príspevkom k zachovaniu biologickej a kultúrnej diverzity územia, rozmanitosti podmienok a foriem života a k záchrane prírodného a kultúrneho dedičstva Slovenska.

Vzťah kultúrnych a prírodných hodnôt územia

V záujme zachovania nielen kultúrnohistorických hodnôt krajiny, ale aj určitého spôsobu hospodárenia v nej, resp. využívania krajiny, treba vytypovať regióny, ktoré by sa stali zdrojom obnovy prírodného i kultúrneho potenciálu krajiny. Zachovanie kultúrnej krajiny ako celku by v súčasnosti malo patriť k prioritám každého štátu. Na území Slovenska ešte aj dnes nachádzame hodnotné tradičné formy využívania – typy kultúrnej krajiny, ktoré vyplývajú predovšetkým z nezameniteľných a neobnoviteľných krajinnоекologických podmienok každého regiónu. Okrem pamiatok a chránených území prírody, ktoré sa vyhlasujú podľa platných zákonov, existujú dosiaľ málo spracované *historické krajinné štruktúry* s tradičným spôsobom hospodárenia, veľmi cenné nielen z národného, ale aj medzinárodného hľadiska. K historickým krajinným štruktúram patria:

- *tradičná vinohradnícka krajina* (maloblokové vinice, drevené koly, terasy, kamenné valy, vínne pivničky a budy),
- *tradičná agrárna krajina* (mozaikové krajinné štruktúry zložené z komplexov úzkopásových polí, agrárnych foriem reliéfu – medzí, terás, valov a i., lúk, pasienkov, porastov drevín a krovín s roztrúsenými obydliami, senníkmi, salašmi, prístreškami),
- *tradičná banícka krajina* (štôlne, haldy, závrtvy, tajchy),
- *tradičná krajina s výskytom rôznych menších technických stavieb* (vodné mlyny, píly, lesné železnice, kovárske dielne),
- *tradičná rybníkárska krajina* (malochov rýb, rybníky, tajchy),
- *tradičné formy osídlenia s pôvodnou ľudovou architektúrou* (lazy, kopanice, samoty, štále),
- *tradičná krajina s kúpeľníckou funkciou* (sanatóriá, pramene, kúpeľné miesta) a i.

Ochrana krajiny je prevažne spojená s ekologicky optimálnym využívaním územia, pričom sa kladie dôraz na ochranu biodiverzity, ekologickú stabilitu priestorovej štruktúry krajiny, ochranu a racionálne využívanie prírodných zdrojov, tvorbu a ochranu územného systému ekologickej stability, tvorbu a ochranu životného prostredia. V súčasnosti však prevažuje neekologické hospodárenie, čo spôsobuje vytváranie monofunkčnej pretechnizovanej narušenej a esteticky rušivo pôsobiacej krajiny. Je charakteristická veľkoplošným poľnohospodárstvom, silným stupňom industrializácie, nešetrnou lesohospodárskou činnosťou a pod. Tradičné formy hospodárenia, ktoré sa vyznačujú zväčša šetrným spôsobom obhospodarovania krajiny, sa vyskytujú v súčasnosti už len ojedinele, preto im treba venovať zvýšenú pozornosť. Územie s tradičným spôsobom využívania predstavuje pre súčasnú (kultúrnu)

Zväžanie sena na Liptove (1942). Foto: archív autorky

krajinu mimoriadne významný kultúrny, ale aj ekologický potenciál.

Právne normy upravujúce ochranu kultúrnych pamiatok majú vplyv aj na zachovanie historických krajinných štruktúr a historickej vegetácie, t. j. parkov a stromov s významnou dendrologickou hodnotou, ktoré sú dnes súčasťou chránených území (Klinda, 1998).

Kultúrna krajina sa posudzuje ako kultúrne dedičstvo, a takto je zaradená i v Zozname svetového dedičstva (Dvořáková, Husovská, 2000). Do tohto zoznamu možno zapísať aj lokalitu, ktorá zahŕňa aj značnú časť prírodného prostredia, resp. územia extenzívne využívaného človekom. Kritériá na výber územia relevantného z hľadiska ochrany kultúrnej krajiny podľa Dvořákovovej a Husovskej (2000) vychádzajú z jeho:

- kultúrnohistorických hodnôt (rešpektovania existujúcich diel ako hmotnej časti kultúrneho dedičstva),
- historických esteticko-biologických hodnôt (rešpektovania prostredia existujúcich diel ako súčasti prírodného prostredia pri zachovaní jeho ekologickej stability a biodiverzity),
- možného využívania (pri dodržaní zásad udržateľného rozvoja so zabezpečením kontinuity tradičného využívania kultúrnej krajiny).

Treba pritom identifikovať lokality so zachovanými tradičnými formami hospodárenia a historickými krajinnými štruktúrami dokumentujúcimi jednotlivé etapy rozvoja spoločnosti, ktoré si vyžadujú zvláštnu pozornosť a perspektívne by mohli byť navrhnuté na zapísanie do Zoznamu svetového dedičstva. Slovensko má z tohto aspektu špeciálnu krajinu, lebo sa v nej prelínajú prvky dvoch protichodne pôsobiacich systémov – kapitalistického a socialistického, ktoré jej vtlačili špecifické črty.

Popri svojej práci na gazdovstve sa tesárski majstri zapájali napríklad do stavby obecného domu (1934). Foto: archív autorky

Možnosti zachovania tradičnej kultúrnej krajiny

Nazeranie na ochranu pamiatok prešlo postupným rozširovaním sféry záujmu od ochrany jednotlivých cenných predmetov (ochrany prvku bez vzťahu k jeho okoliu), až na celé stavebné objekty (sledovanie vzťahov historických objektov s ich bezprostredným i širším okolím; Dvořáková, Husovská, 2000). Identifikovať v krajine územia so zachovaným tradičným spôsobom využívania je významné nielen z ekologického hľadiska, ale aj z kultúrneho, historického, estetického a krajinárskeho aspektu. Hodnota týchto lokalít vyplýva z viacerých faktorov:

- nízkeho stupňa intenzifikácie využívania,
- vysokej diverzity krajiny,
- zachovanej tradičnej architektúry (ľudových, technických a iných stavieb, pôvodných drevených obydľí a pod.),
- zachovaných tradičných foriem poľnohospodárskeho využívania s komplexmi lesov a ľudovou architektúrou,
- významnej spoločenskej hodnoty územia.

Zachovanie tradičnej kultúrnej krajiny je veľmi zložitá a problematická, pretože v mnohých prípadoch sa extenzívne nevyužíva, napr. na chov dobytka alebo na produkciu sena, postupne podlieha sukcesným procesom, zarastá, a tak zaniká aj bohatá flóra a fauna. Mnohé cenné lokality podľahli intenzifikačným procesom počas kolektívizácie, čím vznikli nielen nenahraditeľné straty a škody na prírode, ale zanikol aj historický odkaz našich predkov. Preto si záchrana tohto klenotu histórie národa vyžiada podrobný vedecký výskum, ale aj nemalé finančné investície.

Mnohé lokality na Slovensku sú v súčasnosti unikátne z kultúrneho hľadiska, pretože sú svedkami dávnej minulosti, ale zároveň predstavujú aj neodmysliteľnú súčasnosť krajiny. Sú tiež modelovými územiaми pre ekologické hospodárenie a zdrojom obnovy prírodného potenciálu pre okolité intenzívne využívané územia. Nejde len o sieť chránených území, naopak, sú to regióny, kde práve vyvážená hospodárska aktivita podporuje a stimuluje v krajine také ekosystémy, ktoré vznikli a môžu sa udržať iba vďaka nej (Hrnčiarová, 1991). Kultúrna politika by mala podporovať rozvojové programy práve v týchto regiónoch (napr. v Zamaгурí, Podpoľaní, Liptovskej Tepličke a i.), resp. malo by ísť o celospoločenský záujem. Hlavným problémom je práve finančná stimulácia týchto regiónov, pretože zachovanie špecifických „kultúrnych“ foriem závisí od súkromných roľníkov, ktorí sú nielen záchrancami tradičného spôsobu hospodárenia, ale aj novodobými ekológmi a ochrancami prírody. Z hľadiska zachovania osobitostí tradičného spôsobu využívania krajiny, t. j. zachovania historických krajinných štruktúr i kultúrnych tradícií, možno na území Slovenska identifikovať slabé a silné miesta:

• *Slabé miesta (problémové okruhy):*

- historické krajinné štruktúry predstavujú krehké kultúrne ekosystémy, nakoľko ich treba neustále udržiavať a zabezpečovať pôvodné využívanie,
- na území s výskytom historických krajinných štruktúr žije zväčša prestarnuté obyvateľstvo, ktoré nemôže zabezpečiť ich dlhodobjšie zachovanie, a preto by mohli v dohľadnom čase zaniknúť,
- na udržiavanie a obnovovanie historických krajinných štruktúr sú potrebné značné finančné prostriedky,
- historické krajinné štruktúry môžu veľmi ľahko podliehať zmenám a narušeniu,
- doteraz chýba legislatívne zabezpečenie historických krajinných štruktúr.

• *Silné miesta:*

- vysoký potenciál územia s mimoriadnou kultúrnou a prírodnou hodnotou,
- pestré prírodné podmienky podmieňujúce uchovanie historických krajinných štruktúr,
- pretrváva (i keď len na malej rozlohe) pôvodné využívanie územia s výskytom historickej krajinnej štruktúry,
- historické krajinné štruktúry predstavujú významné kultúrne a prírodné pamiatky, preto sú často navštevované, podnecujú rozvoj cestovného ruchu, a teda aj oživenie regiónu,
- historické krajinné štruktúry tvoria cenné ekosystémy v intenzívne využívané krajine.

Perspektívne môžu pretrvať len tie územia s historickými krajinnými štruktúrami, ktoré dostanú finančné dotácie alebo iné zvýhodnenie. Ich zánik nespôsobí fyzická likvidácia, ale to, že sa nenájde pozitívny vklad energie na ich udržanie, zachovanie a obnovu. Veľmi ľahko sa môže stať, že štát bude mať iné priority. Záchranu historických krajinných štruktúr možno hľadať prostredníctvom medzinárodných projektov alebo rôznych ochranárskych organizácií a environmentálnych združení.

Ďalšia existencia historických krajinných štruktúr a komplexné zachovanie kultúrneho prostredia spočíva v nasledujúcom (Hrnčiarová, 2002):

- porovnať všetky pamiatky historickej vegetácie s kategóriami ochrany prírody, vymedziť pozitívne strety – územie hodnotné z kultúrneho aj ekologického hľadiska – stanoviť kultúrny potenciál územia,
- vytypovať, zmapovať, zhodnotiť a kategorizovať historické krajinné štruktúry na území Slovenska,
- zosúladiť požiadavky spoločnosti s koncepciou udržateľného rozvoja so zameraním na ochranu cenných historických krajinných štruktúr,
- poskytovať subvencie na rozvojové programy obzvlášť v horských a podhorských regiónoch, ale aj v ďalších regiónoch so zachovaným tradičným spôsobom využívania krajiny,
- podporovať rodinné farmy, ľudové remeslá, propagovať vidiecku turistiku,
- presadzovať pôvodný stavebný štýl a podporovať typické prvky ľudovej architektúry, prípadne začlenenie niektorých tradičných folklórnych prvkov do súčasnej módnej tvorby,
- vytvoriť integrovaný informačný systém kultúrnej krajiny, jeho súčasťou by malo byť aj monitorovanie stavu a dynamiky vybraných krajinných zložiek,
- presadzovať nový prístup v chápaní zachovania kultúrnych hodnôt vychádzajúcich z tradičného spôsobu využívania krajiny, kde sa prelínajú kultúrne i prírodné aspekty,
- zabezpečiť medzinárodnú spoluprácu pri ochrane tradičnej kultúrnej krajiny v pohraničných regiónoch,
- zabezpečiť nadrezortné riadenie a jednotný legislatívny prístup zohľadňujúci záujmy Ministerstva kultúry SR, Ministerstva životného prostredia SR i Ministerstva pôdohospodárstva SR,
- doplniť do legislatívy historické krajinné štruktúry ako významné kultúrne a prírodné dedičstvo (vytvoriť novú legislatívnu kategóriu v rámci zákona č. 49/2002 Z. z. o pamiatkovom fonde alebo v rámci zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny, resp. vytvoriť nový legislatívny rámec so spoločnou

kategóriou ochrany kultúrnych aj prírodných hodnôt krajiny),

- zabezpečiť prepojenie kultúrnych aspektov legislatívy do priestorového plánovania (územného plánovania, pozemkových úprav, lesohospodárskych a vodných plánov a pod.),
- zosúladiť urbanistický a architektonický rozvoj územia s krajinoekologickými podmienkami,
- využiť kultúrohistorický potenciál územia a zabezpečiť v ňom optimálny kultúrny rozvoj s prihliadnutím na špecifiká územia,
- oživovať vidiek, čo môže viesť aj k zachovaniu historických krajinných štruktúr.

Historické krajinné štruktúry sú veľmi zraniteľné, podliehajú zmenám a narušeniu, čo znamená, že môžu ľahko zaniknúť, navyše, chýba ich legislatívne zabezpečenie. Z tohto dôvodu treba vypracovať typológiu kultúrnej krajiny, zmapovať a zhodnotiť historické krajinné štruktúry, ktoré sa nachádzajú na území Slovenska. Prelínajú sa v nich kultúrne aj prírodné prvky, čo tvorí neoddeliteľný harmonicky vyvážený celok. Včlenenie kultúrnej a environmentálnej politiky štátu do nástrojov ekonomického a priestorového plánovania je nevyhnutné. Ochrana tradičnej kultúrnej krajiny prispieva nielen k zachovaniu kultúrnych hodnôt krajiny, ale aj k udržaniu a zachovaniu biodiverzity a ekologickej stability územia v súlade s koncepciou udržateľného rozvoja.

Príspevok je výstupom vedeckého projektu 2/4022/4 Stanovenie krajinoekologického potenciálu pre optimálny rozvoj územia, podporeného Vedeckou grantovou agentúrou MŠ SR a SAV.

Literatúra

- Dvořáková, V., Husovská, L.: Krajina ako pamiatková hodnota. *Život. Prostr.*, 34, 2000, 5, s. 246 – 250.
- Hrnčiarová, T.: Bola raz jedna krajina... (K rozvoju Zamaguria). *Život. Prostr.*, 25, 1991, 4, s. 213 – 215.
- Hrnčiarová, T.: Prírodné aspekty a kultúrna politika. In: Kollár, M., Mrvová, Z. (eds.): *Národná správa o kultúrnej politike SR*. 2. verzia. MK SR Bratislava, 2002, s. 116 – 122.
- Klinda, J.: *Environmentalistika a právo II. Krátky vývoj environmentalistiky a environmentálneho práva*. MŽP SR Bratislava, 1998, 198 s.

Doc. RNDr. Tatiana Hrnčiarová, CSc., Ústav krajinej ekológie SAV, Štefánikova 3, P. O. Box. 254, 814 99 Bratislava, tatiana.hrnciarova@savba.sk